נתנאל ורטהיימר

טעות הדיינים / לג.

תוכן:

מהלך הגמרא
שיטות האמוראים
שיטות הפסיקה בראשונים
שורש המחלוקת: היחס בין אדם המזיק לדיין
היחס בין חזרת הדין לתשלום

מהלך הגמרא

המשנה בפרק רביעי (לב.) אומרת שבמקרה של טעות בפסיקת הדיינים מחזירין את הדין; בממונות בין לזכות ובין לחובה ובנפשות לזכות ולא לחובה.

הגמ' מקשה ממשנה בבכורות (כח:) שאומרת:

"דן את הדין זיכה את החייב חייב את הזכאי טימא את הטהור טיהר את הטמא מה שעשה עשוי וישלם מביתו, ואם היה מומחה לב"ד פטור מלשלם".

א"כ רואים מהרישא שדיין שטעה מה שעשה עשוי ואין מחזירים את דינו. בגמ' מובאים כמה תירוצים:

רב יוסף מחלק במעמדו של הדיין, אם הוא מומחה מחזירים את הדין ואם אינו מומחה מה שעשה עשוי, והגמ' מיד מקשה עליו מהסיפא שמדובר במומחה ואעפ"כ קם דינא, כהמשך לרישא שקם דינא אלא שברישא משלם ובסיפא פטור. ומתרץ רב נחמן כאן שיש גדול הימנו בחכמה ובמנין כאן שאין גדול הימנו בחכמה ובמנין.

רב ששת מחלק בחומרת הטעות, אם טעה בדבר משנה מחזירין ואם טעה בשיקול הדעת אין מחזירין. הגמ' מבררת מה הגדר של שיקול הדעת, ומקשה על ר"ש ומתרצת.

רב חסדא מחלק בפעולת הדיין, אם נטל ונתן ביד אין מחזירין ואם לא נטל ונתן ביד מחזירין. הגמ' מתקשה להבין איך יתכן ציור כזה במשניות האמורות, ורבינא מתרץ ומעמיד את שיטה זו.

שיטות האמוראים

בשיטת רב יוסף נחלקו הראשונים מהו תוכן תירוצו; רש"י מפרש שמשנתנו עוסקת במומחה ומחזירין כיון שכדי לחזור בדין צריך סמכות ואמינות, לכן רק מומחה יכול לחזור. המשנה בבכורות עוסקת בדיין שאינו מומחה, שאם רוצה הדיין לחזור בו יכול בעה"ד המורווח לומר לו שסומך על טעמו הראשון ואולי טועה אף בשני. טענה זו מבוססת על חוסר סמכות ותוקף בפסיקה. ועל זה הגמ' מקשה מסיפא דבכורות שמדובר במומחה ואינו חוזר. ורב נחמן מחדש את התירוץ ע"פ אותו עיקרון שאפילו מומחה לא מספיק סמכותי לחזור בו אא"כ יש גורם חיצוני נאמן ממנו שמודה לטעמו השני. לפירוש זה מובנת גרסתנו בקושיית הגמ' "ובמומחה מחזירין" כיוון שהקושיה היא מסיפא דבכורות.

אולם הרי"ף מפרש הפוך בתירוץ רב יוסף, שמשנתנו עוסקת בשאינו מומחה שאין בו כוח להעמיד דבריו, ובבכורות כל המשנה עוסקת במומחה שיש בו כוח להעמיד דבריו. ועל זה הגמ' מקשה "ומומחה מי משלם" כלומר לתירוץ רב יוסף רישא דבכורות במומחה, אבל גם הסיפא במומחה ושם פטור, והקושיה היא על התשלום ולא על החזרה. ומתרץ רב נחמן את הסתירה בין הרישא לסיפא בבכורות, שהרישא משלם כי יש גדול ממנו והסיפא פטור כי אין גדול ממנו (כך הרא"ש מסביר את דעת הרי"ף, הר"ן מסביר אחרת ולפירושו אין צורך לשנות הגרסא אף בדעת הרי"ף).

בעל המאור מפרש כרש"י אך מטעם אחר, שמומחה חוזר כי הוא פטור מלשלם, וכיון שהוא פטור אם הדין היה עומד היה גורם הפסד לבעה"ד, ולכן תיקנו חכמים שיחזור הדין ע"מ שלא יפסיד בעה"ד. לעומת זאת, כשאינו מומחה וחייב לשלם (או אף במומחה שחייב, כגון שלא נקט רשות ולא קיבלוהו עלייהו. הר"ן), כיון שמשלם אין הפסד לבעה"ד ואין צורך להחזיר את הדין. ועל זה הגמ' מקשה מהסיפא שמומחה ופטור ואעפ"כ קם דינא, ולמה לא תיקנו שיחזור למנוע הפסד לבעה"ד, ומתרץ רב נחמן שבתקנה זו צריך צירוף של שני דברים; שהדיין יהיה פטור ויגרם הפסד לבעה"ד, וגם שיהיה גורם חיצוני נאמן שיפסוק שאכן הדיין טעה, ורק אז מחזירין.

בשיטת רב ששת יש כמה הסברים בראשונים מה נקרא שיקול הדעת. הסברא העקרונית היא שיש טעות לגיטימית ויש טעות שאינה לגיטימית. תפקידו של הדיין הוא לפסוק ע"פ מקורות התורה והמסורת, ולכן כשיש משנה ערוכה שסותרת את דבריו התברר שמעל בתפקידו והכרעתו אינה במסגרת דין, וממילא לא היה כאן דין כלל וצריך לדון מחדש (ולכן יש צד שטועה בדבר משנה נפטר יותר בקלות מתשלום - כי בעצם לא עשה כלום). אולם אם אין הכרעה מפורשת שסותרת את דבריו, יש מקום לומר שחלק מתפקידו של הדיין הוא לפרש את התורה על סמך שיקול דעתו, ולכן הכרעתו לגיטימית ואינה נעקרת לגמרי, אלא שבמקרה של טעות עליו לשלם (בחלק מהמקרים, כדלקמן).

בשיטת רב חסדא נחלקו הראשונים בסברתו; מפשט דברי הרי"ף מתבאר שכשנו"נ ביד צורת הפסיקה שלו היא מוחלטת, הוא הוציא לפועל את דינו עד כדי מעשה. וממילא כשעשה מעשה ממשי האחריות שלו על מעשיו גורמת לו את התשלום, יש לנו יותר יכולת לחייבו, משא"כ אם פסק רק ע"י דיבור אין בנו כוח לחייבו בתשלום. הרי"ף מבאר שהעיקרון הכללי בשיטת רב חסדא הוא תקנת חכמים שבעה"ד לא יפסיד כתוצאה מטעות בדין. ולכן כשנו"נ ביד וניתן לחייבו כיון שעשה מעשה - משלם הדיין וקם דינא, כי כבר אין צורך להחזיר את הדין שהרי בעה"ד מקבל את ממונו ואינו מפסיד, אך כשלא נו"נ ביד אין לנו יכולת לחייבו, וממילא הדין חוזר ע"מ שיתקיים הערך העליון - שלא יהיה פסידא דבעה"ד.

הרמב"ן במלחמות כותב שניתן להבין את טעמו של רב חסדא באופן אחר; כאשר נעשה מעשה בדין מעבר לדיבור בעלמא, הדין קיבל תוקף מוגמר, וממילא כבר לא מחזירין אותו, כי הוא כבר קיים בעולם בצורה גמורה. אך כאשר עוד לא נעשה מעשה ע"פ הדין אלא רק נאמרו בו אמירות עדיין כוחו קלוש והקיימות הממשית שלו עוד לא שלימה, ולכן אם בשלב זה נתגלתה הטעות ניתן לבטלו ולהחזיר את הדין. לפי פירוש זה אין לנו עניין שלא יפסיד בעה"ד, ויתכן מצב שקם דינא אע"פ שפטור מלשלם, כגון במומחה שנ"ונ ביד.

לדברי הרמב"ן יוצא שסברת רב חסדא עוסקת בחפצא של הדין עצמו, מהי רמת גמירותו, לעומת הרי"ף שפירש לעניין הגברא, מעשה הדיין ורמת פעילותו בדין. לכן לרמב"ן נו"נ ביד לא נאמר בהכרח על הדיין אלא אפילו אם אדם אחר קיים את דבריו ע"י מעשה, סו"ס נעשה מעשה בדין והוא מוגמר, אך לרי"ף נו"נ ביד זה דווקא הדיין כיון שאנו עוסקים בתשלום שלו עצמו ולא בקיום הדין.

שיטות הפסיקה בראשונים

שיטת הרי"ף להלכה שאנו פוסקים כמו שניים מתוך שלושת התירוצים באמוראים; כרב ששת מצד שדעתו מוכחת מגמרות רבות כשלעצמה, אך לעניין פירוק סתירת המשניות אצלנו אנו סוברים כרב חסדא, שמודה לסברת רב ששת אלא מוסיף עליו, כיון שהוא מסקנת הסוגיה, ועוד שבבכורות סתמא דגמ' כדבריו. וממילא נדחו דעותיהם של רב יוסף ורב נחמן.

הגמ' במסכת בכורות על המשנה המובאת אצלנו (דן את הדין וכו) רוצה לשייך אותה לדעת ר' מאיר שסובר לחייב מזיק בדינא דגרמי, שהרי הדיין מזיק ע"י דיבור בלבד ולא ע"י מעשה. הגמ' מתרצת שניתן להעמיד גם לרבנן שפוטרים בדד"ג, אלא חייב לשלם כיון שנו"נ ביד ועשה מעשה, ואין כאן כבר דד"ג אלא מעשה ממשי.

כאמור הרי"ף סובר שהערך העליון (לפי רב חסדא) הוא למנוע הפסד מבעה"ד, ובנוסף עדיף גם שהדין יתקיים ולא יחזור. לכן כשנוכל לחייב את הדיין שנו"נ ביד נעדיף להשאיר את הדין, ורק כשלא נוכל לחייבו נחזיר את הדין ע"מ למנוע הפסד מבעה"ד. ורק במקרה אחד, כשלא נו"נ ביד, שכבר א"א להחזיר את הדין פטור הדיין וקם דינא, כיון שעשינו ככל שניתן למנוע הפסד.

הרי"ף מביא בדבריו דעת 'חד מרבוותא' שסובר שלא ניתן לפסוק כרב חסדא. שהרי הראיה שמביא הרי"ף מבכורות היא היא ראיה שדעת רב חסדא דעה דחויה להלכה, שהרי נאמרה ע"מ להעמיד את המשנה גם אליבא דרבנן שפוטרים בדד"ג, אך כיון שנפסק להלכה כר' מאיר לחייב בדד"ג ממילא כבר אין צורך בהעמדה זו, ונוכל לומר שהמשנה עוסקת אפילו בלא נו"נ ביד וחייב מכח דד"ג. הוא דוחה דעה זו וסובר שהגמ' שם היא גם אליבא דר' מאיר, והוא מחלק בין מזיק לדיין, כמו שיתבאר להלן.

הראשונים מקשים הרבה קושיות על שיטת הרי"ף: בעה"מ מקשה על עצם הראיה מבכורות שפשט הגמ' שלפי ר' מאיר מתחייב אפילו לא נו"נ ביד. הרמב"ן מקשה מדברי רב (ה.) שהרוצה לדון ולהיפטר יטול רשות מראש הגולה, שלדברי הרי"ף רק דיין שנו"נ ביד צריך עצה זו שהרי ע"י דיבור אינו מתחייב כלל כדי שיצטרך פטור, ודוחק לומר שעצה זו רק לדיין שדן בידיים. הרא"ש מקשה מדברי רב יוסף (שם) שאמר למר זוטרא שאם קבלוהו לא ישלם ואם לא צריך לשלם, שלפי הרי"ף אם קבלוהו פטור מלשלם אך חוזר הדין ואם לא קבלוהו וחייב לשלם קם דינא, והסברא נותנת להפך, שקבלת בעה"ד תועיל לקיום הדין, ולא לביטולו.

הרא"ש עצמו סובר כדעת אותו 'חד מרבוותא', לעניין פירוש הגמ' בבכורות, ופוסק כרב יוסף ורב נחמן ע"פ פירוש רש"י, שמומחה פטור וכשיש גדול הימנו מחזירין את הדין כיון שיש לו כוח. וכרב ששת. עיקרון דבריו הוא שאין חילוק בין נו"נ ביד ובין לא, אלא השיקול הוא במה טעה, האם הוא מומחה והאם יש גדול ממנו (ניתן לומר שהוא מודה לרי"ף שלרב חסדא העיקרון הוא פסידא דבעה"ד, אלא שסובר שלא פוסקים כך, ויש מציאות שבעה"ד מפסיד).

בעה"מ גם הוא חולק על הרי"ף בפירוש הגמ' בבכורות שלא ניתן לפסוק כרב חסדא, אך מודה לרי"ף בגוף הסברא לעניין פסידא דבעה"ד. הוא סובר שזוהי גם סברת רב יוסף ורב נחמן אלא שלא תמיד ניתן למנוע הפסד, כיון שצריך בשביל זה מומחה אחר גדול ממנו. אך כשחייב לשלם אין צורך להחזיר את הדין.

הרמב"ם בכל הסוגיה נוקט כפסק הרי"ף, מלבד הלכה אחת (סנהדרין ו, ג); במקרה שהדיין מומחה ולא קיבלוהו, או שקיבלוהו ואינו מומחה, ולא נו"נ ביד, שדינו שפטור מלשלם וחוזר הדין, כיון שלא נו"נ. אלא שהרי"ף פוסק שאף אם א"א להחזיר את הדין סו"ס א"א לחייב את הדיין כשלא נו"נ ביד. והרמב"ם פוסק שאם א"א להחזיר משלם מביתו (אע"פ שבטועה בדבר משנה גם כשא"א להחזיר פטור). האחרונים עמדו על הבדל זה.

הש"ך (כה, כו) מסביר שיש חילוק בין טועה בדבר משנה לבין שיקול הדעת. כשטעה בדבר משנה הדין אינו דין מעיקרו וחוזר מעצמו, ולא מוטל על הדיין להחזיר את הדין, וכיון שכך גם אם כבר א"א להחזיר הדיין פטור. משא"כ בשיקול הדעת שהאחריות על הדיין להחזיר את הדין, ואם לא יחזיר הדין קיים, אם כבר א"א להחזיר על אחריות הדיין לשלם. לפי"ז נקודת המחלוקת היא היחס בין טעות בשיקול הדעת ובין דבר משנה, על מי מוטל להחזיר את הדין.

נתיבות המשפט (כה, יד) סובר מכח הבדל זה שאכן הרמב"ם הבין את דעת רב חסדא אחרת לגמרי, שהטעם לחייב את הדיין ולהעמיד את הדין הוא משום קנס, על כך שהגיס דעתו לדון יחידי, ומקורו מהירושלמי. וזה דווקא בנו"נ ביד אך כשלא נו"נ ביד חוזר הדין, ובנוסף סובר הרמב"ם ששייך לחייב את הדיין בדד"ג שלא כהרי"ף.

הב"י (סי' כה) לעומת זאת סובר ברמב"ם שהבין כמו הרי"ף לגמרי, ורק נחלקו עד היכן מגיע יסוד הסברא של רב חסדא שבעה"ד לא מפסיד, שלרמב"ם זה אפילו על חשבון הדיין עצמו ומכח תקנת חכמים.

שורש המחלוקת: היחס בין אדם המזיק לדיין

הראשונים החולקים על הרי"ף רואים את הדיין כחלק שהאנושות הרגילה שיש לכל אדם בה אחריות על מעשיו, ומתחייב תשלום על נזקיו, ולפי ר' מאיר אף על דיבורו. לפי זה מומחה הפטור מלשלם הוא דין מחודש כיון שהיה ראוי לחייבו בנזקו אפילו כשלא נו"נ ביד, וא"כ צריך להבין מדוע פטור.

ניתן להסביר שכיון שהוא מומחה דינו מוחזק ישר, יש לו ניסיון ומומחיות, והוא פועל בצורה כמעט אוטומטית. א"כ כשטועה אנו תולים שהגורם לטעות הוא בעה"ד שבא לפניו לדון. כך ניתן להבין את המאמר המופלא "מזלך גרם" (מובא ברש"י ובראי"ש).

ניתן עוד לומר שכיון שהוא מומחה והתורה מחייבת אותו לדון ולהורות א"כ הוא אנוס בעצם ההוראה ופטור בה, וזה דווקא במומחה (הסבר זה מובא בנימוקי יוסף).

לעומתם, כשהרי"ף דוחה את דעת 'חד מרבוותא' הוא מסביר שיש הבדל בין דיני ההיזק הרגילים, ובין תשלום דיין שטעה. בפשט דבריו הנימוק הוא שב"ד זה מערכת נפרדת והכללים שם שונים משאר העולם. חכמים הוכרחו לתקן חסינות לדיין של פטור מתשלום כשלא נו"נ ביד, כיון שכל תפקידו מתבצע ע"י דיבור והוראה, ואם בכל פעם שיטעה תוך מילוי תפקידו יצטרך לשלם על כך, ולא תהיה שום חסינות למי שאינו מומחה, אף אחד לא ירצה להכניס את עצמו לתפקיד כזה מסוכן שטבוע בתוכו תשלום די מוכרח. לכן מוכרחים לתקן דינים אחרים בדיינים.

בלשון מעט שונה הר"ן מגדיר את פטור הדיין לפי הרי"ף כאונס, שעצם המציאות של טעות היא אונס; הוא רצה לפסוק נכון אלא שליבו אנסו לטעות. אך כשנו"נ ביד חייב אפילו שהוא אנוס. לפי הר"ן נראה שלא מדובר בתקנת חכמים אלא מדינא הוא פטור. וא"כ חוזרת הקושיה מה ההבדל בין אדם המזיק שמתחייב אפילו באונס ובין דיין שנפטר באונס? כנראה הסברא היא שדיין כשטעה לא עשה מעשה שיצא מגדר תפקידו, ולא יתכן שיהיה כלול בתוך תפקידו תשלום באופן מובנה, משא"כ כשנו"נ ביד, כנ"ל.

נראה ששורש מחלוקתם בפסיקה את דברי רב חסדא תלויה בהבנת הגמ' בבכורות;

> "דן את הדין וכו' לימא תנן סתמא כר' מאיר דדאין דינא דגרמי. א"ר אילעא אמר רב כגון שנשא ונתן ביד".

לחולקים על הרי"ף הגמ' מובנת כפשוטה, הייתה הו"א שהמשנה היא רק לשיטת ר' מאיר שמחייב בדד"ג, ולכן הדיין מתחייב ע"י דיבורו, והגמ' הרחיבה את האפשרות שהמשנה נכונה אף לרבנן והעמידה בנו"נ ביד שאז גם רבנן מחייבים. אך לר' מאיר עדיין הדיין מתחייב אף ע"י דיבור בלבד, וכיון שלעניין דד"ג קי"ל כמותו חייב הדיין לשלם אף בדיבור בעלמא.

הרי"ף מסביר את הגמ' באופן אחר. הייתה הו"א שדיין הוא מזיק רגיל, שלפי ר' מאיר מתחייב ע"י דיבור ולפי רבנן רק ע"י מעשה. ר' אילעא בשם רב מחדש שדיין הוא שונה, שאף ר' מאיר מודה בו שמתחייב רק ע"י מעשה ופטור בדיבור, ולכן אין אפשרות להעמיד את המשנה אלא כשנו"נ ביד, בין לר' מאיר בין לרבנן.

היחס בין חזרת הדין לתשלום

נושא נוסף שנוי במחלוקת הראשונים הנ"ל הוא היחס בין שני הגורמים הללו המופיעים תדיר בסוגיה על כל צדדיה. הדגש המרכזי של הרי"ף בסברת רב חסדא הוא פסידא דבעה"ד. הוא סובר שהדבר הראשון שאנו עוסקים בו בסוגיה הוא חיוב התשלום של הדיין. תמיד השאלה היא אם נוכל לחייב את הדיין ונוכל א"כ

להעמיד את הדין, או שהוא פטור וממילא מוכרחים להחזיר את הדין. אך הדבר הראשון הוא התשלום, וחזרת הדין היא תוצאה שנמשכת מהתשלום או הפטור. ע"פ תפיסה זו ניתן להבין **שחזרת הדין היא תקנת חכמים**, שתיקנו שככל שניתן בעה"ד לא יפסיד.

לעומת זאת הרא"ש סובר ששני נושאים אלה עומדים לעצמם, הדיון מתי הדיין פטור הוא עצמאי והשאלה בו היא על סמכותו לדון ואופי טעותו, והדיון על חזרת הדין הוא ג"כ עצמאי ונוגע בשאלה מה תוקפו ולמי יש כח להחזיר, בלי קשר לחיוב והפטור. הבדל זה בולט מקושיית הרא"ש על הרי"ף המובאת לעיל, שמודגש בה שלדעתו הנושא הראשון והמרכזי הוא חזרת הדין או קיומו ולא התשלום, שהוא רק תוצאה. לפי תפיסה זו ניתן להבין **שחזרת הדין היא מהתורה**, והשאלה רק מה תוקף הדין (בעניין זה בעה"מ יסבור כמו הרי"ף, שהתביעה לחזרת הדין היא תוצאה של פטור הדיין, אלא שבנוסף צריך כח חיצוני שיוכל להחזיר את הדין, כמו מומחה גדול ממנו, והרמב"ן יסבור כמו הרא"ש שחזרת הדין קשורה לתוקף קיימותו וגמירותו ע"י מעשה, ולא לתשלום הדיין).

והדבר מובן ע"פ האמור לעיל; כיון שהרא"ש ודעימו רואים את הדיין כמזיק רגיל, א"כ הסעיף של תשלום הדיין הוא שייך לדיני נזיקין רגילים, והסוגיה לא דנה בתשלומי מזיק בדד"ג אלא בחזרת הדין, ולכן השאלה שנשאלת בראשונה היא תוקף הדין, משא"כ לרי"ף שאף תשלום הדיין אינו נידון כמזיק רגיל, אלא מדובר בגדרים מיוחדים שאינם שייכים להיזק רגיל, וכאן הוא המקום לדון באותם הגדרים המיוחדים של כללי ההיזק בתוך מתחם ב"ד.